

232 с. 3. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII – 60-е гг. XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – Одесса: Астропринт, 2006. – 318 с. 4. Нариси з історії та культури євреїв України / [упор. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко]. – вид. 2-е. – К.: Дух і Література, 2005. – 440 с. 5. Бродовский И. Еврейская нищета в Одессе / И. Бродовский. – Одесса: Типо-Литография Гальперина и Швейцара, 1902. – 50 с. 6. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904 / М. Полищук. – М.-Иерусалим: Мосты культуры-Гешарим, 2002. – 446 с. 7. Яшин В. О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (дуга половина XIX ст.) / В. О. Яшин. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Grani_2014_4_31.pdf. 8. Моїсеєва Т. М. Одеський єврейський сирітський будинок (1868–1900 pp.) / Т. М. Моїсеєва. – Режим доступу: <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-05/052-063.pdf>. 9. Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 107, спр. 60, 57 арк. 10. Нарядько А. В. Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини XIX століття / А. В. Нарядько. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/32/neradko.pdf.

Ирина Гербеєва

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРЕЙСКИХ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ В ОДЕССЕ (1850–1900 ГГ.)

В данной статье рассмотрено благотворительную деятельность еврейской общины города Одессы, в частности в области образования и социальной помощи бедным слоям еврейского населения. Исследованы особенности предоставления еврейской сословной благотворительной помощи, причины ее возникновения и активизации в этот период. Проанализированы стратегия и направления деятельности как благотворительных организаций, так и отдельных лиц, их роль в развитии обществ еврейской общины, что расширяло сферу социальной помощи. Показана история еврейской благотворительности как общественное явление на юге Украины.

Ключевые слова: благотворительность, евреи, образование, погребальные братства, “коробочный сбор”.

Iryna Gerbeeva

ACTIVITIES OF HEBREW CHARITIES IN ODESSA (1850–1900)

This article considers the charity of the Hebrew/Jewish community of Odessa, in particular in the field of education and social assistance to poor Jewish population. The peculiarities of Jewish estate charity support, reasons for its origin and intensification during this period. There have been analyzed the strategy and activities of charitable organizations as well as individuals, their role in the development of societies of the Jewish community which expands the scope of social support. The article shows the history of the Jewish charity as a social phenomenon in southern Ukraine.

Key words: charity, the Jewish people, education, Burial Association, “box tax”.

УДК 371.12/16: 94(477)“XIX–XX”

Інна Яременко

ЗЕМСЬКЕ УЧИТЕЛЬСТВО УКРАЇНИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН НА СЕЛІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

На основі вивчення широкого кола джерельних публікацій, періодичних видань проаналізовано відносини земського учительства України із сільським населенням наприкінці XIX – на початку XX ст. Встановлено, що рівень соціального авторитету педагогів залежав від комплексу чинників: оплати та умов праці, якості роботи, ставлення місцевої адміністрації, психології та поведінки селян тощо. Розкрито низку фактів, пов'язаних із конфліктами між земськими учителями й різними категоріями населення, зокрема, православним духовенством.

Ключові слова: земське учительство, соціальний авторитет, чиновництво, православне духовенство, соціальні відносини.

Актуальність вивчення питання місця і ролі земського учительства України в системі соціальних відносин на селі, поряд зі логікою структури історичного дослідження, обумовлена й актуальними проблемами сучасності. Зокрема, реформування системи освіти в Україні характеризується низкою проблем, однією із яких є недофінансування потреб навчально-виховного процесу. Такий стан речей, серед іншого, визначений і тим, що матеріальна база та фінансування

більшості регіональних навчальних закладів залежить від місцевих бюджетних асигнувань, фонди яких неспроможні забезпечити необхідні капіталовкладення. Об'єктивним продовженням цього є низький рівень оплати праці та, відповідно, престижність учительської професії, а відтак й неухильне "старіння" педагогічних кадрів, їх постійна змінюваність. Усе це обумовлює необхідність пошуку найбільш оптимальних шляхів вирішення проблеми, зокрема, шляхом ретроспективного осмислення попереднього історичного досвіду періоду Російської імперії.

Емпіричну базу дослідження сформували, передусім, публікації тогочасної періодичної преси ("Журнал Міністерства народної освіти", "Народна школа", "Народний вчитель", "Російська школа", "Циркуляр по Одеському навчальному округ") та наукові праці істориків та педагогів (К. Ушинський, І. Фесенко та інші).

Соціально-професійний статус земських учителів, як і будь-якої іншої категорії населення Російської імперії, варто розглядати не лише крізь призму аналізу рівня його професіоналізму та оплати праці, а й з точки зору з'ясування його ролі в соціумі (в даному випадку селянському), рівня престижу серед оточуючих тощо. З огляду на це, розкриття цієї проблемної теми ґрунтувалося навколо розуміння того очевидного факту, що місце вказаної групи у системі соціальних відносин на селі визначалося не лише особливостями історичного періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а й специфічною для професійно-педагогічної діяльності роллю, за допомогою якої ретранслявалися обов'язки, права і норми учителя як посередника між особистістю дитини та суспільством у процесі передачі знань; а також його статус (професійні знання, уміння, здібності, можливості, рівень благополуччя, почуття власної гідності), які в сукупності забезпечували відповідний рівень авторитету серед оточуючих.

Говорячи про загальне ставлення різних категорій населення Російської імперії до освіти, відомий педагог К. Ушинський відзначав у 1870 р., що створення ще Петром І "різних училищ" відбулося "не для задоволення потреб вищих класів в освіті (цієї потреби не було), а для того, щоб мати осіб, підготовлених до різних видів служби". Зважаючи на це, і в ХІХ ст. привілейована чиновницька група вбачала у навчальному закладі, передусім, урядову установу, що давала можливості для початку службової кар'єри. Відтак, слід погодитися із думкою К. Ушинського про те, що зовсім по-іншому ставився простий народ до шкіл: "він, навпаки, до того боїться всякого службового відтінку в них, що невдача багатьох шкільних спроб пояснюється саме переконанням народу, що школа може відірвати дитя від сім'ї і повести його до служби якого б то не було роду" [1, с. 11]. Відтак, для педагога ставало очевидним, що лише взявши безпосередню участь у відкритті навчальних закладів (фінансуючи їх), селяни почали ставитися до них як до своїх і хотіли, щоб учителі сумлінно виконували свої професійні обов'язки.

Саме у рамках цієї, розробленої К. Ушинським, схеми ставлення населення до шкіл, і знаходилися земські навчальні заклади, їх потенціал та можливості. Зокрема, новостворені у 1864 р. органи місцевого самоуправління, за словами педагога, були покликані вберегти народ від непотрібних експериментів в освіті і скерувати її розвиток у потрібне русло. Однак, на початку їх існування, відносини учителів та сільського населення, яке мало значно нижчий рівень виховання та перебувало у системі матеріальних координат виживання, були досить складними. Зі спогадів М. Никитинського про події кінця 1860-х рр., тобто, у перші роки створення земських початкових народних училищ, дізнаємося, що селяни, погоджуючись на навчання своїх дітей, очікували, що "син його вийде з училища "людиною", тобто, підготовленим до жирної посади волосного писаря". Однак, декілька випадків віддачі випускників школи у рекрути породили страх, з огляду на який поширювалася байдужість до занять. У результаті такого "розчарування" сільські початкові навчальні заклади почали відвідувати здебільшого найбідніші учні – лише з метою задовольнити голод ("там не погано годують"). Натомість заможні селяни або взагалі не посилали своїх дітей навчатися, оскільки вони "путньому не навчаться, а в солдати потраплять як раз", або зненацька забирали їх посеред року для виконання різноманітних сезонних робіт [2, с. 92].

Крім вказаного, суттєвий вплив (особливо у перше десятиліття після виникнення земств) на соціальний авторитет учителя мало й те, що педагог залежав й від самих учнів, оскільки можливість отримати надбавку від земської управи він мав лише у тому випадку, якщо вони демонстрували відмінні знання при перевірці. Звісно, зважаючи на скрутне матеріальне становище, це було суттєвим стимулом не лише до підвищення якості викладання, а й зловживань. Натомість абсолютно протилежними були умови отримання "субсидії" (хоча б у вигляді продуктів харчування) від селян. Останніх більше цікавили співи їх дітей у церкві та читання псалмів, ніж вміння рахувати та писати, а також "побратимство" з учителем: "щоб отримати серед селян корисну популярність, вчитель повинен стати гостем кабаку, відвідувати банкети і т.д. ...Надбавку дадуть... Вчитель зобов'язаний пити і поїти їх! (маються на увазі селяни та волосне правління – примітка автора)" – писав М. Никитинський [2, с. 93].

Очевидно, що критичною для земських учителів була ситуація і стосовно відсутності моральної підтримки, належного кола спілкування тощо. При цьому навіть при наявності гострого розуму та освіченості, зближення із представниками місцевої прогресивної громадськості (у випадку їх наявності) практично унеможлиблювалося, оскільки, як відомо, "по вбранню зустрічають", а бідний учитель був не в змозі "закрити своїм розумом широкі дірки у своєму одязі" [2, с. 94].

Досить цікаві спостереження, у контексті відносин вказаної категорії педагогів із місцевими жителями та мировими посередниками (чиновник, що розглядав поземельні спори між селянами та поміщиками) наводить наприкінці 1860-х рр. у своєму звіті інспектор народних училищ Ковенської губернії С. Боричевський: "Дружні, а інколи і майже сімейні відносини мирових посередників до наставників (шкіл) піднімають значення їх в очах народу і краще будь-яких переконань вселяють селянам повагу та довір'я до наставника та школи; і навпаки, варто лише применшити наставника в очах народу різкою публічною доганою, образливим для нього зверненням і т. д., і увесь кредит його підірваний в очах народу" [3, с. 66]. В іншому місці звіту, інспектор вказував на випадок, коли саме мировий посередник переконав селян пожертвувати кошти на утримання училищної бібліотеки.

Наведене вказує, з одного боку, на потенційні можливості росту довіри селян до початкової освіти у другій половині XIX ст., а, з іншого, про неабияку важливість при цьому думки місцевих чиновників (мирових посередників, приставів та ін.), особливо тих, які брали участь у вирішенні питань матеріального добробуту – регулюванні поземельних відносин.

Описуючи Степанівську земську школу Сумського повіту Харківської губернії у 1874 р., О. Журавльов вказував у статті в журналі "Народна школа", що місцева учителька незаслужено не користувалася повагою з боку сільської громади, оскільки "діти у неї (на уроці) лише балуються", а сама вона "задарма отримує гроші" [4, с. 49]. Реальне обґрунтування цього випадку криється як у загальних причинах: низький рівень оплати праці, відсутність належного педагогічного досвіду, нестерпні санітарно-гігієнічні умови праці, консервативна психологія селянства, так і в конкретних: слабкість тутешнього земства, низький рівень згуртованості конкретної общини, відсутність місцевого поміщика-мецената. Так, у відношенні до сусідньої школи у с. Вири, сучасник вказував на якісну педагогічну роботу учителя, однак знову ж таки відзначав наявність непорозумінь із деякими селянами. Один із них був невдоволений небажанням педагога займатися з його сином усе літо, інший – "гордістю" педагога, тобто, швидше за все, достоїнством, яке проявлялося в гуманному ставленні до дітей та веденні тверезого способу життя [4, с. 50–51].

У цілому, ставлення селян до початкових шкіл та безпосередньо земських учителів багато у чому визначалося також конкретними умовами регіону і особливостями місцевості і навіть ставленням до них з боку губернсько-повітової адміністрації, земських управ. Так, у звіті директора народних училищ Таврійської губернії за 1874 р. вказувалося, що багато місцевих жителів ставляться байдуже до школи, однак причиною цього вказувалося роль інфраструктури та матеріальні міркування: "значна віддаленість деяких сіл від училищних пунктів і труднощі внаслідок бідності щодо постачання дітей в холодну пору теплим одягом". Натомість суттєву позитивну роль у підвищенні рівня зацікавленості селян Херсонської губернії у покращенні становища місцевих навчальних закладів відіграла ревізія 1873 р., у якій брали участь губернатор М. Абаза та голова губернської земської управи О. Ерделі [5, с. 28]. Очевидно, що у цьому випадку турбота та високий рівень контролю з боку влади регіону за школами наочно продемонстрували людям важливість цієї справи. Утім, варто вказати на поодинокість випадків об'їзду губернаторами земських шкіл.

У контексті ставлення до педагогічного персоналу різних категорій сільського населення варто згадати на майже повсюдну напруженість відносин земських учителів із місцевими священиками, які, зазвичай, працювали у церковнопарафіяльних навчальних закладах. Часті суперечки (хоча, звісно ж, мали місце й випадки дружби та плідної співпраці) стосувалися переважно питань педагогічного характеру – методики роботи, та були наслідком загальних тенденцій взаємної ворожості між земствами як ліберально-демократичними, опозиційними установами та духовним відомством – консервативною опорою самодержавної влади.

У цьому ракурсі нетиповий, та водночас досить характерний, випадок трапився наприкінці 1880-х рр. у Феодосійському повіті Таврійської губернії. Зокрема, йдеться про розгром жителями с. Ессен-Еки місцевої народної школи. Проведене розслідування засвідчило, що їх підбурив на такий вчинок місцевий священик Полканов, що одночасно працював законовчителем у вказаному навчальному закладі та у сусідній Салинській школі. Зважаючи на те, що відстань між населеними пунктами складала 18 верств (19,1 км – примітка автора), він досить часто пропускав заняття у Ессен-Еках. Бажаючи вирішити цю проблему, священик Полканов підмовляв общину виступити за закриття земської школи та відкрити замість неї церковнопарафіяльну. Однак, коли цей задум не вдалося реалізувати, він підмовив декількох селян-п'яниць, які й розгромили приміщення навчального закладу (частину майна зіпсували, частину – розікрали), вхідні двері замкнули, а учительці сказали, що "вона більше не потрібна". Відразу ж після цього, священик написав на ім'я

таврійського преосвященного листа, у якому описану ситуацію пояснив невдоволенням селян жорстоким ставленням педагога до учнів та бажанням місцевого населення мати церковнопарафіяльну школу. Однак, Таврійська училищна рада, на розгляд якої була подана ця справа, виявила усі факти та постановила рекомендувати місцевій єпархіяльній владі перевести Полканова в інший повіт. На цьому інцидент вичерпано, а учителька, з огляду на її гарну репутацію як з морального, так і педагогічного боку, була повністю виправдана. Однак, варто погодитися із поданою у тогочасній пресі оцінкою, що "при інших умовах, кляуза, спрямована проти особистості вчителя, легко могла бути прийнята з серйозністю та призвести до сумних наслідків для нього" [6, с. 165–166].

Описаний нами приклад, коли відносини між земським учителем та сільським священиком набували відверто ворожих форм не були поодинокими для південних українських губерній, де духовенство ставилося до земських шкільних ініціатив у кращому випадку із апатією. Окрім згаданих нами причин подібних суперечок, в конкретному регіональному масштабі слід виділити чи не найголовнішу – церковнопарафіяльні школи формували одну із основних статей прибутку для місцевого православного кліру, яка тепер цілком переходила до новостворених органів самоуправління. З цього приводу О. Абаза, сім'я якого володіла у Верхньодніпровському повіті родовим маєтком, вказував у ставленні до цієї частин Катеринославської губернії, що "поява вчителів за професією викликала громові проповіді і доноси, які, втім, не завжди досягали мети, хоча на перших порах гальмували справу", тобто стримували розвиток мережі земських шкіл за рахунок поширення у селянському середовищі негативного ставлення до них [7, с. 34]. Крім того, священики саботували проведення уроків із Закону Божого, а на зауваження членів училищної ради реагували занадто різко – від відкритих образ – до звільнення за власним бажанням (як це було у двох школах сіл Бородаївка та Дніпровокам'янка). Загалом, варто погодитися із думкою земського діяча Ф. Малишева, який у статті "З приводу недовіри селян до народних шкіл" відзначав, що, незважаючи на різноманітні місцеві конфлікти та різноплановість проблем, пов'язаних з цим аспектом, головними чинниками покращення відповідної ситуації було зростання матеріального становища сільських жителів, наближеність шкіл до місця їх проживання, високий рівень професіоналізму педагогічного складу та відповідність змісту навчання життєвим потребам [5, с. 39]. Відомий земський діяч і педагог барон М. Корф вказував: "... щоб селяни сприятливо ставилися до шкільної справи і до вчителя, не треба, щоб останній потурав їх слабостям, морально принижуючи себе до рівня грубої юрби. Нехай він заслужить повагу своєю доброю моральністю, але не з абстрактної точки зору, а з загальнолюдьської; нехай він мало-по-малу бесідою і прикладом піднімає і ставить на ноги селян..." [8, с. 278].

На основі зібраних нами фактів варто говорити про наявність низки проблем у стосунках місцевих жителів та земського учителя і загалом ставленні до нього з боку сільської адміністрації. Власне, ця специфіка мала безпосередній зв'язок із рівнем матеріально-побутового добробуту педагогів та особливостями його роботи, що обумовлювало також фактичну відсутність будь-якого розмаїття у проведенні вільного часу. Особливості дозвілля земських учителів визначалися тим, що в навчальний період, щоденно до 13–14.00 год. вони проводили у школі (в даному випадку до уваги варто брати й важкі умови роботи). Після цього, зазвичай, "учитель відпочиває, займається чаюванням, читанням, полюванням, рибальством, відвідує знайомих, приймає у себе знайомих, готується до уроків на наступний день, переглядає учнівські роботи, читає нові книги, журнали, газети і т.д." [9, с. 24]. Що стосується останнього, то в умовах низької зарплати про жодні педагогічні журнали або будь-яку періодику мова не йшла. А, як відомо, для багатьох шкіл актуальною була проблема навіть із елементарною навчальною літературою. До всього цього можна додати також проблеми сімейного життя, пов'язані знову ж таки із матеріальним аспектом. У таких умовах, не варто було й думати про можливість зближення учителя із народом та сприяння педагогів всебічному покращенню його становища шляхом поширення знань [9, с. 24].

Цікаво, що обмеженість кола спілкування земського учителя, невиразність та одноманітність сільського життя, наявність низки інших депресивних чинників у повсякденному житті, спричиняли не лише появу апатії серед педагогічного персоналу, а й штовхали їх на шлях різноманітних розваг та "експериментів" серед учнів. Йдеться про такі "особливі" методи навчання, як читання справа наліво та навпаки, як спосіб прискорення засвоєння нових навиків та знань. При цьому розвагою служила "жахлива нісенітниця у вимовлених словах". Деякі інші учителі вигадували такі математичні завдання, значення яких і самі не розуміли, спостерігаючи при цьому як учні придумували такі ж нісенітні розгадки. Земський діяч І. Фесенко наводив у середині 1880-х рр. декілька відповідних прикладів: "...один з учителів Х. повіту, за словами самих учнів, ставив їм задачу такого характеру: скільки з одного бублика можна отримати земних куль? Довго, ймовірно учні мучилися, але все-таки придумали відповідь: за їх словами, розжувавши бублик, можна зробити 2,5 і більше кульок, які й представлятимуть собою земні кулі... вирішували і такого роду

завдання: скільки буде числом бліх, рівних вагою 100 бикам...". На думку вказаного автора, подібні приклади пояснювалися "тією страшною нудьгою, яка панує в житті нашого сільського вчителя, пригніченого бідністю, який проти волі і бажання прийняв обов'язки наставника сільської школи, без книг і без будь-яких інших серйозних занять, що поза межею школи, дивиться на інтереси населення очима байдужої людини" [10, с. 12].

Певні зміни у становище земського учительства внесло напруження внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії на початку ХХ ст. Так, у період революційних подій 1905–1907 рр. представники вказаної соціально-професійної категорії досить часто виступали у ролі антиурядових агітаторів і, відповідно, піддавалися репресіям. За інформацією земської періодики особливо постраждали у цьому відношенні учителі Катеринославської губернії (до 200 осіб), дещо менше – Полтавської, Херсонської та Чернігівської. Зазвичай, формальною причиною звільнення були "неналежний для учителя образ думок" та "шкідливий вплив на учнів і населення". Самі ж селяни у цей період вже нерідко виступали на захист земців, інколи організовуючи навіть збройний опір, як це було в Глухівському повіті Чернігівської губернії [11, с. 4]. Досить поширеними були також арешти (лише за читання прогресивних газет), які супроводжувалися "процедурою нічного обшуку, з вивертанням кишень, витрушуванням брудної білизни, загляданням під ліжко та ін." (приклад із учителем Аккерманського повіту Бессарабської губернії); "п'яні набіги" сільських урядників із декількома селянами на земську школу тощо [12, с. 5–6].

Власне період революції 1905–1907 рр. відзначений поширенням дискусій в учительському середовищі щодо доцільності політичної діяльності цієї соціально-професійної категорії. Обговорення цього питання набувало особливо активних форм під час проведення різноманітних колективних заходів. Зокрема, на делегатському з'їзді Всеросійського союзу учителів та діячів з народної освіти, що відбувся влітку 1907 р. у Фінляндії, стала очевидною різка диференціація у визначенні форм взаємодії педагогічного персоналу із громадськістю. Перша група учителів концентрувалася навколо участі у бібліотечній справі та товариствах взаємодопомоги, організації екскурсій, гуртків самоосвіти та різноманітних культурно-освітніх об'єднань. Типову позицію у цьому відношенні займали, наприклад, делегати Бахмутського повіту Катеринославської губернії, відстоюючи думку про те, що "політика – справа партій, що вчителі повинні боротися на ґрунті захисту своїх виключно-професійних потреб" [13, с. 11].

Натомість їх опоненти (представники центральних (наприклад, Московської) та "робітничих" губерній (Катеринославської) і далеких окраїн Російської імперії) відстоювали необхідність реагування на поточні запити життя та активної участі у політичних процесах (наприклад, у виборах до Державної Думи). Зауважимо, що подібні розбіжності досить часто стосувалися дискусій щодо форми, а не суті обговорюваного. Одним із підтверджень цього був розгляд на вказаному з'їзді питання про завідування народною освітою органами місцевого самоврядування: одна частина делегатів виступила "за" та критикувала посилення ролі держави у цій сфері (наприклад, таврійська група), інша – "проти", обґрунтовуючи таке ставлення необхідністю врахування інтересів народу. Однак, у цьому випадку, протиріччя не стосувалися ідеї демократизації і де бюрократизації школи [13, с. 11]. Окрім того, варто враховувати загальні внутрішньополітичні умови особливої радикалізації суспільства в період революційних подій 1905–1907 рр.

Окремим чинником, що з кожним роком усе більше впливав на побутове та навіть особисте життя земського учительства, а відтак і на його громадську активність та політичну позицію, була міністерська регламентація. Зокрема, В. Вахтеров навіть на початку 1914 р. у статті "Свобода учительської творчості" вказував на деякі відповідні факти, що мали місце в окремих регіонах (без уточнення яких саме): існування детальних настанов про те, чим можна і чим не можна займатися у вільний від шкільних занять час; заборона учителям виходити заміж; заборона брати участь у аматорських спектаклях; вказівки про те, як поводитися із взятими у знайомих книгами тощо [14, с. 4].

Таким чином, у системі соціальних відносин на селі земський учитель з початку створення земських установ займав досить незначне місце. Відповідна ситуація пов'язана із комплексом чинників: оплати та умови праці, ставленням місцевої адміністрації, психологією і поведінкою селян тощо. Окрім того, нівелюванню авторитету вказаної соціально-професійної категорії не сприяли відносини з місцевими православними священиками, які у новостворених закладах освіти, а відповідно й педагогів, вбачали культурну (методика і специфіка навчально-виховного процесу, моральний вплив на селян) та економічну загрозу (втрата прибутків).

Список використаних джерел

1. Ушинский К. Д. Общий взгляд на возникновение наших народных школ / К. Д. Ушинский // Народная школа. – 1870. – № 5 (май). – С. 6–16.
2. Никский Н. Я. Четыре листка из памятной книжки сельского учителя / Н. Я. Никский // Народная школа. – 1874. – № 10 (октябрь). – С. 77–95.
3. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений: начальныя народные училища // Журнал Министерства народного просвещения. – Т. СXXXVI. – 1867. – СПб.: Печатня В. Головина, 1867. – С. 59–81.
4. Журавлев А. Начальныя школы уезда и

города Сум (Харьковской г.) / А. Журавлев // Народная школа. – 1874. – № 11 (ноябрь). – С. 48–57. 5. Малышев Ф. По поводу недоверия крестьян к народным школам / Ф. Малышев // Народная школа. – 1876. – № 11 (ноябрь). – С. 20–51. 6. Абрамов Я. В. Хроника народного образования / Я. В. Абрамов // Русская школа. – 1890. – № 5 (май). – С. 158–166. 7. Абаза А. Народное образование в Верхнеднепровском уезде, Екатеринославской губернии / А. Абаза // Народная школа. – 1877. – № 3 (март). – С. 32–37. 8. Отец земской народной школы // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1914. – № 2. – С. 276–280. 9. Крылов А. Как живут и что делают народные учителя? / А. Крылов // Народная школа. – 1883. – № 1 (январь). – С. 19–32. 10. Фесенко И. Настоящее и будущее народного учителя / И. Фесенко // Народная школа. – 1885. – № 1 (январь). – С. 10–21. 11. Смирнов О. Минувший год в жизни народной школы / О. Смирнов // Народный учитель. – 1907. – № 1 (январь). – С. 1–4. 12. Николаевич О. Гонения на народных учителей / О. Николаевич // Народный учитель. – 1907. – № 1 (январь). – С. 5–6. 13. IV Делегатский съезд Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию // Народный учитель. – 1907. – № 10 (июнь). – С. 11–13. 14. Вахтеров В. Свобода учительского творчества / В. Вахтеров // Народный учитель. – 1914. – № 1 (январь). – С. 3–4.

Инна Яременко

ЗЕМСКОЕ УЧИТЕЛЬСТВО УКРАИНЫ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА СЕЛЕ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

На основе изучения широкого круга источников – публикаций периодических изданий, проанализированы отношения земского учительства Украины с сельским населением в конце XIX – начале XX вв. Установлено, что уровень социального авторитета педагогов зависел от комплекса факторов: оплаты и условий труда, качества работы, отношения местной администрации, психологии и поведения крестьян и др. Раскрыто ряд фактов, связанных с конфликтами между земскими учителями и различными категориями населения, прежде всего, православным духовенством.

Ключевые слова: земское учительство, социальный авторитет, чиновничество, православное духовенство, социальные отношения.

Inna Yaremenko

ZEMSKTE TEACHING OF UKRAINE IN THE SYSTEM OF SOCIAL RELATIONS IN VILLAGE (AT THE END OF XIX CENT. – BEGINNING OF XX CENT.)

Relations between zemske teaching in Ukraine and rural population at the end of XIX century and at the beginning of XX century are analyzed on the base of studying of great amount of source publications of periodic editions. It is found out that the level of social authority of teachers depended on the following factors: salary and conditions of labor, quality of work, attitude of the local administration, psychology and behavior of peasants etc. Row of facts which are connected with conflicts between zemski teachers and different layers of population, first of all with orthodox clergy, are opened.

Key words: Zemske teaching, social authority, officials, orthodox clergy, social relations.

УДК 37.01:63](477.51)“185/190”(045)

Вікторія Малюга

РОЗВИТОК АГРАРНОЇ ОСВІТИ У НИЖЧИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

На підставі аналізу історіографії праць, архівних джерел, автором здійснено теоретичний аналіз діяльності нижчих навчальних закладів на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX ст. Визначено основну мету створення шкіл відповідного типу. Досліджено діяльність земств та громадських діячів щодо створення умов для формування та функціонування нижчих сільськогосподарських закладів освіти у регіоні. З'ясовано, що особливістю функціонування таких шкіл було їх практичне спрямування.

Ключові слова: нижча сільськогосподарська освіта, Чернігівська губернія, губернське і повітове земство, теоретичні і практичні заняття, навчальні заклади.

В дореформеній Росії сільськогосподарська освіта розвивалася за мінімальної участі держави. На етапі зародження сільськогосподарської освіти турботи про неї, як і про народну освіту в цілому, лягли на плечі духовенства, продовжили справу передові поміщики, що переслідували єдину мету – забезпечити свої господарства кваліфікованими управителями. Питання про підвищення рівня сільськогосподарських знань селянських мас у той час не ставилося. Зовсім інші умови склалися